

معجم الفاظ القرآن الكريم

(دراساتٌ حول معاني الكلمات القرآنيّة)

طبعةٌ منقّحةٌ جديدةٌ

أصدره

مجمع اللغة العربيّة بمصر

ق. ب. ١٤٧٠

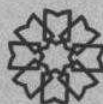
تنقيحاً وتصحيحاً وتعليقاً وتشكيلاً، المستشهد بها وتكميلاً للمداخل له

محمد جعفر صدي

دار المصححة البيضا

بيروت - لبنان

مجلس الشورى الإسلامي

طهران - ايران

١٣٩٤ هـ ش / ١٤٣٦ هـ ق / ٢٠١٥ م

المؤلف

عنوان الكتاب و مؤلفه

هوية الكتاب

خصائص الكتاب

عنوان السلسلة

الترقيم الدولي للكتاب

وضعية الفهرسة

الموضوع

الموضوع

ملاحظات

مح. جعفر صدي ١٣٣٨ -

محجم حافظ القرآن الكريم؛ دراسات حول معاني الكلمات القرآنية / أصدره «مجمع اللغة العربية» بمصر؛ وقام بإعداده تنقيحاً و تصحيحاً و تعليقاً و تشكيلاً للآيات المستهدفة و تكميلاً للمداخل له محمد جعفر صدي : طهران: مكتبة الهدى هرودي الدراسات و النشر، ١٣٩٤ ش = ١٤٣٦ ق = ٢٠١٥ م.

: ١٦٥٦ (= XI + ١٥٨١ + ٩ ع

: «موسوعة التعريف على البحث» - حران (٥).

: ISBN 978-964-6980-96-9

: التدوين قبل النشر

: القرآن الكريم - معاني الكلمات.

: القرآن الكريم - كشف الآيات.

العنوان بالإنجليزية: The Arabic Language Academy of Egypt, *Mu'jam-u Al-fāz-i 'l-Qur'ān-i 'l-Karīm* (An Investigation into the Meanings of the Qura'nic Terms), Edited by Muhammad Ja'far Sadri

: المصادر والمراجع: ص. ١٥٧٢ - ١٥٧٤.

: BP, ٦٦/٤ م ٥٤ ١٣٩٣

: ٢٩٧/ ١٢

رقم الإيداع في المكتبة الوطنية: ٣٥٤٦٠٠٣

ملاحظات

تصنيف الكونغرس

تصنيف ديوي

دار المحجة البيضاء

بيروت - لبنان

هاتف: ٥٥٢٨٤٧ / ٠١

E-mail: almahajja@terra.net.lb

WWW.daralmahajja.com

مكتبة السهروردي للدراسات والنشر

طهران - ايران

هاتف: ٢٨٩٥٣ - ٨٨٠ - ٢١ - ٩٨ +

E-mail: Suhrawardipub@Gmail.com

WWW.Suhrawardipub.ir

تم إهداء هذا المعجم بمساعدة المعاونة الثقافية في وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي

السعر: ٧٠.٠٠٠ توماناً

مكتبة السهروردي للدراسات والنشر

التابعة لمؤسسة «كلمة التوحيد الطيبة» الثقافية للدراسات والنشر

معجم ألفاظ القرآن الكريم

(دراسات حول معاني الكلمات القرآنية)

محمّد جعفر صديري

الطبعة الأولى: ١٣٩٤ هـ ش / ١٤٣٦ هـ ق / ٢٠١٥ م

عدد النسخ: ٢١٠٠ نسخة

٩٦-٩٧-٩٨-٩٩-١٠٠-١٠١-١٠٢-١٠٣-١٠٤-١٠٥-١٠٦-١٠٧-١٠٨-١٠٩-١١٠-١١١-١١٢-١١٣-١١٤-١١٥-١١٦-١١٧-١١٨-١١٩-١٢٠-١٢١-١٢٢-١٢٣-١٢٤-١٢٥-١٢٦-١٢٧-١٢٨-١٢٩-١٣٠-١٣١-١٣٢-١٣٣-١٣٤-١٣٥-١٣٦-١٣٧-١٣٨-١٣٩-١٤٠-١٤١-١٤٢-١٤٣-١٤٤-١٤٥-١٤٦-١٤٧-١٤٨-١٤٩-١٥٠-١٥١-١٥٢-١٥٣-١٥٤-١٥٥-١٥٦-١٥٧-١٥٨-١٥٩-١٦٠-١٦١-١٦٢-١٦٣-١٦٤-١٦٥-١٦٦-١٦٧-١٦٨-١٦٩-١٧٠-١٧١-١٧٢-١٧٣-١٧٤-١٧٥-١٧٦-١٧٧-١٧٨-١٧٩-١٨٠-١٨١-١٨٢-١٨٣-١٨٤-١٨٥-١٨٦-١٨٧-١٨٨-١٨٩-١٩٠-١٩١-١٩٢-١٩٣-١٩٤-١٩٥-١٩٦-١٩٧-١٩٨-١٩٩-٢٠٠-٢٠١-٢٠٢-٢٠٣-٢٠٤-٢٠٥-٢٠٦-٢٠٧-٢٠٨-٢٠٩-٢١٠-٢١١-٢١٢-٢١٣-٢١٤-٢١٥-٢١٦-٢١٧-٢١٨-٢١٩-٢٢٠-٢٢١-٢٢٢-٢٢٣-٢٢٤-٢٢٥-٢٢٦-٢٢٧-٢٢٨-٢٢٩-٢٣٠-٢٣١-٢٣٢-٢٣٣-٢٣٤-٢٣٥-٢٣٦-٢٣٧-٢٣٨-٢٣٩-٢٤٠-٢٤١-٢٤٢-٢٤٣-٢٤٤-٢٤٥-٢٤٦-٢٤٧-٢٤٨-٢٤٩-٢٥٠-٢٥١-٢٥٢-٢٥٣-٢٥٤-٢٥٥-٢٥٦-٢٥٧-٢٥٨-٢٥٩-٢٦٠-٢٦١-٢٦٢-٢٦٣-٢٦٤-٢٦٥-٢٦٦-٢٦٧-٢٦٨-٢٦٩-٢٧٠-٢٧١-٢٧٢-٢٧٣-٢٧٤-٢٧٥-٢٧٦-٢٧٧-٢٧٨-٢٧٩-٢٨٠-٢٨١-٢٨٢-٢٨٣-٢٨٤-٢٨٥-٢٨٦-٢٨٧-٢٨٨-٢٨٩-٢٩٠-٢٩١-٢٩٢-٢٩٣-٢٩٤-٢٩٥-٢٩٦-٢٩٧-٢٩٨-٢٩٩-٣٠٠-٣٠١-٣٠٢-٣٠٣-٣٠٤-٣٠٥-٣٠٦-٣٠٧-٣٠٨-٣٠٩-٣١٠-٣١١-٣١٢-٣١٣-٣١٤-٣١٥-٣١٦-٣١٧-٣١٨-٣١٩-٣٢٠-٣٢١-٣٢٢-٣٢٣-٣٢٤-٣٢٥-٣٢٦-٣٢٧-٣٢٨-٣٢٩-٣٣٠-٣٣١-٣٣٢-٣٣٣-٣٣٤-٣٣٥-٣٣٦-٣٣٧-٣٣٨-٣٣٩-٣٤٠-٣٤١-٣٤٢-٣٤٣-٣٤٤-٣٤٥-٣٤٦-٣٤٧-٣٤٨-٣٤٩-٣٥٠-٣٥١-٣٥٢-٣٥٣-٣٥٤-٣٥٥-٣٥٦-٣٥٧-٣٥٨-٣٥٩-٣٦٠-٣٦١-٣٦٢-٣٦٣-٣٦٤-٣٦٥-٣٦٦-٣٦٧-٣٦٨-٣٦٩-٣٧٠-٣٧١-٣٧٢-٣٧٣-٣٧٤-٣٧٥-٣٧٦-٣٧٧-٣٧٨-٣٧٩-٣٨٠-٣٨١-٣٨٢-٣٨٣-٣٨٤-٣٨٥-٣٨٦-٣٨٧-٣٨٨-٣٨٩-٣٩٠-٣٩١-٣٩٢-٣٩٣-٣٩٤-٣٩٥-٣٩٦-٣٩٧-٣٩٨-٣٩٩-٤٠٠-٤٠١-٤٠٢-٤٠٣-٤٠٤-٤٠٥-٤٠٦-٤٠٧-٤٠٨-٤٠٩-٤١٠-٤١١-٤١٢-٤١٣-٤١٤-٤١٥-٤١٦-٤١٧-٤١٨-٤١٩-٤٢٠-٤٢١-٤٢٢-٤٢٣-٤٢٤-٤٢٥-٤٢٦-٤٢٧-٤٢٨-٤٢٩-٤٣٠-٤٣١-٤٣٢-٤٣٣-٤٣٤-٤٣٥-٤٣٦-٤٣٧-٤٣٨-٤٣٩-٤٤٠-٤٤١-٤٤٢-٤٤٣-٤٤٤-٤٤٥-٤٤٦-٤٤٧-٤٤٨-٤٤٩-٤٥٠-٤٥١-٤٥٢-٤٥٣-٤٥٤-٤٥٥-٤٥٦-٤٥٧-٤٥٨-٤٥٩-٤٦٠-٤٦١-٤٦٢-٤٦٣-٤٦٤-٤٦٥-٤٦٦-٤٦٧-٤٦٨-٤٦٩-٤٧٠-٤٧١-٤٧٢-٤٧٣-٤٧٤-٤٧٥-٤٧٦-٤٧٧-٤٧٨-٤٧٩-٤٨٠-٤٨١-٤٨٢-٤٨٣-٤٨٤-٤٨٥-٤٨٦-٤٨٧-٤٨٨-٤٨٩-٤٩٠-٤٩١-٤٩٢-٤٩٣-٤٩٤-٤٩٥-٤٩٦-٤٩٧-٤٩٨-٤٩٩-٥٠٠-٥٠١-٥٠٢-٥٠٣-٥٠٤-٥٠٥-٥٠٦-٥٠٧-٥٠٨-٥٠٩-٥١٠-٥١١-٥١٢-٥١٣-٥١٤-٥١٥-٥١٦-٥١٧-٥١٨-٥١٩-٥٢٠-٥٢١-٥٢٢-٥٢٣-٥٢٤-٥٢٥-٥٢٦-٥٢٧-٥٢٨-٥٢٩-٥٣٠-٥٣١-٥٣٢-٥٣٣-٥٣٤-٥٣٥-٥٣٦-٥٣٧-٥٣٨-٥٣٩-٥٤٠-٥٤١-٥٤٢-٥٤٣-٥٤٤-٥٤٥-٥٤٦-٥٤٧-٥٤٨-٥٤٩-٥٥٠-٥٥١-٥٥٢-٥٥٣-٥٥٤-٥٥٥-٥٥٦-٥٥٧-٥٥٨-٥٥٩-٥٦٠-٥٦١-٥٦٢-٥٦٣-٥٦٤-٥٦٥-٥٦٦-٥٦٧-٥٦٨-٥٦٩-٥٧٠-٥٧١-٥٧٢-٥٧٣-٥٧٤-٥٧٥-٥٧٦-٥٧٧-٥٧٨-٥٧٩-٥٨٠-٥٨١-٥٨٢-٥٨٣-٥٨٤-٥٨٥-٥٨٦-٥٨٧-٥٨٨-٥٨٩-٥٩٠-٥٩١-٥٩٢-٥٩٣-٥٩٤-٥٩٥-٥٩٦-٥٩٧-٥٩٨-٥٩٩-٦٠٠-٦٠١-٦٠٢-٦٠٣-٦٠٤-٦٠٥-٦٠٦-٦٠٧-٦٠٨-٦٠٩-٦١٠-٦١١-٦١٢-٦١٣-٦١٤-٦١٥-٦١٦-٦١٧-٦١٨-٦١٩-٦٢٠-٦٢١-٦٢٢-٦٢٣-٦٢٤-٦٢٥-٦٢٦-٦٢٧-٦٢٨-٦٢٩-٦٣٠-٦٣١-٦٣٢-٦٣٣-٦٣٤-٦٣٥-٦٣٦-٦٣٧-٦٣٨-٦٣٩-٦٤٠-٦٤١-٦٤٢-٦٤٣-٦٤٤-٦٤٥-٦٤٦-٦٤٧-٦٤٨-٦٤٩-٦٥٠-٦٥١-٦٥٢-٦٥٣-٦٥٤-٦٥٥-٦٥٦-٦٥٧-٦٥٨-٦٥٩-٦٦٠-٦٦١-٦٦٢-٦٦٣-٦٦٤-٦٦٥-٦٦٦-٦٦٧-٦٦٨-٦٦٩-٦٧٠-٦٧١-٦٧٢-٦٧٣-٦٧٤-٦٧٥-٦٧٦-٦٧٧-٦٧٨-٦٧٩-٦٨٠-٦٨١-٦٨٢-٦٨٣-٦٨٤-٦٨٥-٦٨٦-٦٨٧-٦٨٨-٦٨٩-٦٩٠-٦٩١-٦٩٢-٦٩٣-٦٩٤-٦٩٥-٦٩٦-٦٩٧-٦٩٨-٦٩٩-٧٠٠-٧٠١-٧٠٢-٧٠٣-٧٠٤-٧٠٥-٧٠٦-٧٠٧-٧٠٨-٧٠٩-٧١٠-٧١١-٧١٢-٧١٣-٧١٤-٧١٥-٧١٦-٧١٧-٧١٨-٧١٩-٧٢٠-٧٢١-٧٢٢-٧٢٣-٧٢٤-٧٢٥-٧٢٦-٧٢٧-٧٢٨-٧٢٩-٧٣٠-٧٣١-٧٣٢-٧٣٣-٧٣٤-٧٣٥-٧٣٦-٧٣٧-٧٣٨-٧٣٩-٧٤٠-٧٤١-٧٤٢-٧٤٣-٧٤٤-٧٤٥-٧٤٦-٧٤٧-٧٤٨-٧٤٩-٧٥٠-٧٥١-٧٥٢-٧٥٣-٧٥٤-٧٥٥-٧٥٦-٧٥٧-٧٥٨-٧٥٩-٧٦٠-٧٦١-٧٦٢-٧٦٣-٧٦٤-٧٦٥-٧٦٦-٧٦٧-٧٦٨-٧٦٩-٧٧٠-٧٧١-٧٧٢-٧٧٣-٧٧٤-٧٧٥-٧٧٦-٧٧٧-٧٧٨-٧٧٩-٧٨٠-٧٨١-٧٨٢-٧٨٣-٧٨٤-٧٨٥-٧٨٦-٧٨٧-٧٨٨-٧٨٩-٧٩٠-٧٩١-٧٩٢-٧٩٣-٧٩٤-٧٩٥-٧٩٦-٧٩٧-٧٩٨-٧٩٩-٨٠٠-٨٠١-٨٠٢-٨٠٣-٨٠٤-٨٠٥-٨٠٦-٨٠٧-٨٠٨-٨٠٩-٨١٠-٨١١-٨١٢-٨١٣-٨١٤-٨١٥-٨١٦-٨١٧-٨١٨-٨١٩-٨٢٠-٨٢١-٨٢٢-٨٢٣-٨٢٤-٨٢٥-٨٢٦-٨٢٧-٨٢٨-٨٢٩-٨٣٠-٨٣١-٨٣٢-٨٣٣-٨٣٤-٨٣٥-٨٣٦-٨٣٧-٨٣٨-٨٣٩-٨٤٠-٨٤١-٨٤٢-٨٤٣-٨٤٤-٨٤٥-٨٤٦-٨٤٧-٨٤٨-٨٤٩-٨٥٠-٨٥١-٨٥٢-٨٥٣-٨٥٤-٨٥٥-٨٥٦-٨٥٧-٨٥٨-٨٥٩-٨٦٠-٨٦١-٨٦٢-٨٦٣-٨٦٤-٨٦٥-٨٦٦-٨٦٧-٨٦٨-٨٦٩-٨٧٠-٨٧١-٨٧٢-٨٧٣-٨٧٤-٨٧٥-٨٧٦-٨٧٧-٨٧٨-٨٧٩-٨٨٠-٨٨١-٨٨٢-٨٨٣-٨٨٤-٨٨٥-٨٨٦-٨٨٧-٨٨٨-٨٨٩-٨٩٠-٨٩١-٨٩٢-٨٩٣-٨٩٤-٨٩٥-٨٩٦-٨٩٧-٨٩٨-٨٩٩-٩٠٠-٩٠١-٩٠٢-٩٠٣-٩٠٤-٩٠٥-٩٠٦-٩٠٧-٩٠٨-٩٠٩-٩١٠-٩١١-٩١٢-٩١٣-٩١٤-٩١٥-٩١٦-٩١٧-٩١٨-٩١٩-٩٢٠-٩٢١-٩٢٢-٩٢٣-٩٢٤-٩٢٥-٩٢٦-٩٢٧-٩٢٨-٩٢٩-٩٣٠-٩٣١-٩٣٢-٩٣٣-٩٣٤-٩٣٥-٩٣٦-٩٣٧-٩٣٨-٩٣٩-٩٤٠-٩٤١-٩٤٢-٩٤٣-٩٤٤-٩٤٥-٩٤٦-٩٤٧-٩٤٨-٩٤٩-٩٥٠-٩٥١-٩٥٢-٩٥٣-٩٥٤-٩٥٥-٩٥٦-٩٥٧-٩٥٨-٩٥٩-٩٦٠-٩٦١-٩٦٢-٩٦٣-٩٦٤-٩٦٥-٩٦٦-٩٦٧-٩٦٨-٩٦٩-٩٧٠-٩٧١-٩٧٢-٩٧٣-٩٧٤-٩٧٥-٩٧٦-٩٧٧-٩٧٨-٩٧٩-٩٨٠-٩٨١-٩٨٢-٩٨٣-٩٨٤-٩٨٥-٩٨٦-٩٨٧-٩٨٨-٩٨٩-٩٩٠-٩٩١-٩٩٢-٩٩٣-٩٩٤-٩٩٥-٩٩٦-٩٩٧-٩٩٨-٩٩٩-١٠٠٠-١٠٠١-١٠٠٢-١٠٠٣-١٠٠٤-١٠٠٥-١٠٠٦-١٠٠٧-١٠٠٨-١٠٠٩-١٠١٠-١٠١١-١٠١٢-١٠١٣-١٠١٤-١٠١٥-١٠١٦-١٠١٧-١٠١٨-١٠١٩-١٠٢٠-١٠٢١-١٠٢٢-١٠٢٣-١٠٢٤-١٠٢٥-١٠٢٦-١٠٢٧-١٠٢٨-١٠٢٩-١٠٣٠-١٠٣١-١٠٣٢-١٠٣٣-١٠٣٤-١٠٣٥-١٠٣٦-١٠٣٧-١٠٣٨-١٠٣٩-١٠٤٠-١٠٤١-١٠٤٢-١٠٤٣-١٠٤٤-١٠٤٥-١٠٤٦-١٠٤٧-١٠٤٨-١٠٤٩-١٠٥٠-١٠٥١-١٠٥٢-١٠٥٣-١٠٥٤-١٠٥٥-١٠٥٦-١٠٥٧-١٠٥٨-١٠٥٩-١٠٦٠-١٠٦١-١٠٦٢-١٠٦٣-١٠٦٤-١٠٦٥-١٠٦٦-١٠٦٧-١٠٦٨-١٠٦٩-١٠٧٠-١٠٧١-١٠٧٢-١٠٧٣-١٠٧٤-١٠٧٥-١٠٧٦-١٠٧٧-١٠٧٨-١٠٧٩-١٠٨٠-١٠٨١-١٠٨٢-١٠٨٣-١٠٨٤-١٠٨٥-١٠٨٦-١٠٨٧-١٠٨٨-١٠٨٩-١٠٩٠-١٠٩١-١٠٩٢-١٠٩٣-١٠٩٤-١٠٩٥-١٠٩٦-١٠٩٧-١٠٩٨-١٠٩٩-١١٠٠-١١٠١-١١٠٢-١١٠٣-١١٠٤-١١٠٥-١١٠٦-١١٠٧-١١٠٨-١١٠٩-١١١٠-١١١١-١١١٢-١١١٣-١١١٤-١١١٥-١١١٦-١١١٧-١١١٨-١١١٩-١١٢٠-١١٢١-١١٢٢-١١٢٣-١١٢٤-١١٢٥-١١٢٦-١١٢٧-١١٢٨-١١٢٩-١١٣٠-١١٣١-١١٣٢-١١٣٣-١١٣٤-١١٣٥-١١٣٦-١١٣٧-١١٣٨-١١٣٩-١١٤٠-١١٤١-١١٤٢-١١٤٣-١١٤٤-١١٤٥-١١٤٦-١١٤٧-١١٤٨-١١٤٩-١١٥٠-١١٥١-١١٥٢-١١٥٣-١١٥٤-١١٥٥-١١٥٦-١١٥٧-١١٥٨-١١٥٩-١١٦٠-١١٦١-١١٦٢-١١٦٣-١١٦٤-١١٦٥-١١٦٦-١١٦٧-١١٦٨-١١٦٩-١١٧٠-١١٧١-١١٧٢-١١٧٣-١١٧٤-١١٧٥-١١٧٦-١١٧٧-١١٧٨-١١٧٩-١١٨٠-١١٨١-١١٨٢-١١٨٣-١١٨٤-١١٨٥-١١٨٦-١١٨٧-١١٨٨-١١٨٩-١١٩٠-١١٩١-١١٩٢-١١٩٣-١١٩٤-١١٩٥-١١٩٦-١١٩٧-١١٩٨-١١٩٩-١٢٠٠-١٢٠١-١٢٠٢-١٢٠٣-١٢٠٤-١٢٠٥-١٢٠٦-١٢٠٧-١٢٠٨-١٢٠٩-١٢١٠-١٢١١-١٢١٢-١٢١٣-١٢١٤-١٢١٥-١٢١٦-١٢١٧-١٢١٨-١٢١٩-١٢٢٠-١٢٢١-١٢٢٢-١٢٢٣-١٢٢٤-١٢٢٥-١٢٢٦-١٢٢٧-١٢٢٨-١٢٢٩-١٢٣٠-١٢٣١-١٢٣٢-١٢٣٣-١٢٣٤-١٢٣٥-١٢٣٦-١٢٣٧-١٢٣٨-١٢٣٩-١٢٤٠-١٢٤١-١٢٤٢-١٢٤٣-١٢٤٤-١٢٤٥-١٢٤٦-١٢٤٧-١٢٤٨-١٢٤٩-١٢٥٠-١٢٥١-١٢٥٢-١٢٥٣-١٢٥٤-١٢٥٥-١٢٥٦-١٢٥٧-١٢٥٨-١٢٥٩-١٢٦٠-١٢٦١-١٢٦٢-١٢٦٣-١٢٦٤-١٢٦٥-١٢٦٦-١٢٦٧-١٢٦٨-١٢٦٩-١٢٧٠-١٢٧١-١٢٧٢-١٢٧٣-١٢٧٤-١٢٧٥-١٢٧٦-١٢٧٧-١٢٧٨-١٢٧٩-١٢٨٠-١٢٨١-١٢٨٢-١٢٨٣-١٢٨٤-١٢٨٥-١٢٨٦-١٢٨٧-١٢٨٨-١٢٨٩-١٢٩٠-١٢٩١-١٢٩٢-١٢٩٣-١٢٩٤-١٢٩٥-١٢٩٦-١٢٩٧-١٢٩٨-١٢٩٩-١٣٠٠-١٣٠١-١٣٠٢-١٣٠٣-١٣٠٤-١٣٠٥-١٣٠٦-١٣٠٧-١٣٠٨-١٣٠٩-١٣١٠-١٣١١-١٣١٢-١٣١٣-١٣١٤-١٣١٥-١٣١٦-١٣١٧-١٣١٨-١٣١٩-١٣٢٠-١٣٢١-١٣٢٢-١٣٢٣-١٣٢٤-١٣٢٥-١٣٢٦-١٣٢٧-١٣٢٨-١٣٢٩-١٣٣٠-١٣٣١-١٣٣٢-١٣٣٣-١٣٣٤-١٣٣٥-١٣٣٦-١٣٣٧-١٣٣٨-١٣٣٩-١٣٤٠-١٣٤١-١٣٤٢-١٣٤٣-١٣٤٤-١٣٤٥-١٣٤٦-١٣٤٧-١٣٤٨-١٣٤٩-١٣٥٠-١٣٥١-١٣٥٢-١٣٥٣-١٣٥٤-١٣٥٥-١٣٥٦-١٣٥٧-١٣٥٨-١٣٥٩-١٣٦٠-١٣٦١-١٣٦٢-١٣٦٣-١٣٦٤-١٣٦٥-١٣٦٦-١٣٦٧-١٣٦٨-١٣٦٩-١٣٧٠-١٣٧١-١٣٧٢-١٣٧٣-١٣٧٤-١٣٧٥-١٣٧٦-١٣٧٧-١٣٧٨-١٣٧٩-١٣٨٠-١٣٨١-١٣٨٢-١٣٨٣-١٣٨٤-١٣٨٥-١٣٨٦-١٣٨٧-١٣٨٨-١٣٨٩-١٣٩٠-١٣٩١-١٣٩٢-١٣٩٣-١٣٩٤-١٣٩٥-١٣٩٦-١٣٩٧-١٣٩٨-١٣٩٩-١٤٠٠-١٤٠١-١٤٠٢-١٤٠٣-١٤٠٤-١٤٠٥-١٤٠٦-١٤٠٧-١٤٠٨-١٤٠٩-١٤١٠-١٤١١-١٤١٢-١٤١٣-١٤١٤-١٤١٥-١٤١٦-١٤١٧-١٤١٨-١٤١٩-١٤٢٠-١٤٢١-١٤٢٢-١٤٢٣-١٤٢٤-١٤٢٥-١٤٢٦-١٤٢٧-١٤٢٨-١٤٢٩-١٤٣٠-١٤٣١-١٤٣٢-١٤٣٣-١٤٣٤-١٤٣٥-١٤٣٦-١٤٣٧-١٤٣٨-١٤٣٩-١٤٤٠-١٤٤١-١٤٤٢-١٤٤٣-١٤٤٤-١٤٤٥-١٤٤٦-١٤٤٧-١٤٤٨-١٤٤٩-١٤٥٠-١٤٥١-١٤٥٢-١٤٥٣-١٤٥٤-١٤٥٥-١٤٥٦-١٤٥٧-١٤٥٨-١٤٥٩-١٤٦٠-١٤٦١-١٤٦٢-١٤٦٣-١٤٦٤-١٤٦٥-١٤٦٦-١٤٦٧-١٤٦٨-١٤٦٩-١٤٧٠-١٤٧١-١٤٧٢-١٤٧٣-١٤٧٤-١٤٧٥-١٤٧٦-١٤٧٧-١٤٧٨-١٤٧٩-١٤٨٠-١٤٨١-١٤٨٢-١٤٨٣-١٤٨٤-١٤٨٥-١٤٨٦-١٤٨٧-١٤٨٨-١٤٨٩-١٤٩٠-١٤٩١-١٤٩٢-١٤٩٣-١٤٩٤-١٤٩٥-١٤٩٦-١٤٩٧-١٤٩٨-١٤٩٩-١٥٠٠-١٥٠١-١٥٠٢-١٥٠٣-١٥٠٤-١٥٠٥-١٥٠٦-١٥٠٧-١٥٠٨-١٥٠٩-١٥١٠-١٥١١-١٥١٢-١٥١٣-١٥١٤-١٥١٥-١٥١٦-١٥١٧-١٥١٨-١٥١٩-١٥٢٠-١٥٢١-١٥٢٢-١٥٢٣-١٥٢٤-١٥٢٥-١٥٢٦-١٥٢٧-١٥٢٨-١٥٢٩-١٥٣٠-١٥٣١-١٥٣٢-١٥٣٣-١٥٣٤-١٥٣٥-١٥٣٦-١٥٣٧-١٥٣٨-١٥٣٩-١٥٤٠-١٥٤١-١٥٤٢-١٥٤٣-١٥٤٤-١٥٤٥-١

كلمة المؤلف

مقدمة

إن القرآن الكريم كتاب سماوي ومنهج يضمن لنا حياة هانئة من جميع النواحي، و هُداة لا يقتصر على جانب معين، بل يأخذ بأيدينا لننعم ببركات مادية ومعنوية على المستويين الفردي والجماعي، سواء في الحياة الدنيا أو الآخرة، فقد قال الله تعالى:

إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ^(١)

ومهما تزايد ارتباط الإنسان بهذا الكتاب مقدس فلا ريب من أن تتمهد الأرضية المناسبة لرشده وهدايته وبلوغه الهدف المنشود، ومن ثمَّ ينجو من الوقوع في فخ الضلال وغياب الحيرة، وقد وصفه أمير المؤمنين رَسُودُ الْمُؤَحِّدِينَ عليه السلام قائلاً:

وَمَا جَالَسَ هَذَا الْقُرْآنَ أَحَدًا إِلَّا قَامَ عَنْهُ بِزِيَادِهِ أَوْ نَقَصَ: زِيَادَةٌ فِي هُدًى،
أَوْ نَقْصَانٌ مِنْ عَمَى.^(٢)

وبطبيعة الحال فإنَّ الارتباط بالقرآن الكريم والانتهاز من فيض هُداة وبركاته المعنوية مرهونٌ إلى حدٍّ كبيرٍ بإدراك مفاهيمه العظيمة وآياته المباركة، وهذا الإدراك بدوره يتطلب شيئاً من الإلمام بمعاني ألفاظه وعباراته.

خلفية تدوين المعاجم لمعاني ألفاظ القرآن الكريم

منذ الوهلة الأولى لنزول القرآن الكريم وإلى عصرنا الراهن، بذلت جهودٌ حثيثة

لمعرفة معاني ألفاظه و توضيحها، وقد كانت نتيجتها تأليف العشرات من الكتب و الرسائل المفصلة و المقتضية تحت عناوين « غريب القرآن » و « معاني القرآن » و « لغات القرآن » و « مشكل القرآن » و « مجاز القرآن » و « الوجوه و النظائر في القرآن » و « مفردات القرآن »، و غير ذلك من مصادر تزخر بها المكتبة الإسلامية.

و الحقيقة أن عدد هذه الكتب أكثر من أن يحصى هنا، ولو أردنا ذلك فلا بد لنا من تدوين كتاب مستقل، لذا سوف نتطرق فيما يلي إلى التعريف ببعض أهمها:

(١) «مسائل بن الأزرق»

يبدو أن أقدم كتب تم تأليفه على هذا الصعيد و ما زال متداولاً بين أيدي الباحثين و العلماء هو معجم لأثر طه البران الكريم دونه ابن عباس تحت عنوان مسائل ابن الأزرق، و نصّه عبارة عن سؤال جواب بين ابن عباس و تلميذه: نافع بن الأزرق. فضلاً عن طباعة هذا المعجم في إجازة مستقلة^(٣) فقد طبع أيضاً في الصحيح للبخاري و الإتيان لجلال الدين السيوطي و الإعجاز البياني للقرآن الذي ألفته عائشة عبد الرحمن بنت الشاطئ^(٤).

(٢) «المفردات للراغب الإصفهاني»

[معجم] مفردات ألفاظ القرآن الكريم أو المفردات في غريب القرآن هو أحد الآثار الشهيرة التي ألّفها المفسر و اللغوي الراغب الأصفهاني (المتوفى حوالي سنة ٤٢٥ هـ ق). يذكر أن هذا الكتاب حظي بترحيب كبير من قبل الباحثين على الصعيد القرآني، حيث جددت طباعته مراراً و أجريت عليه تصحيحات من قبل بعض المحققين، كالسيد محمد الجيلاني و نديم مرعشلي و صفوان عدنان الداودي، و قد تُرجم نصّه بالكامل إلى الفارسية قبل فترة قصيرة كما هناك ترجمة أخرى له ستنشر قريباً. من بين الطباعات الثلاثة المحققة المذكورة أعلاه، فإن الطبعة التي حقّقها السيد

صفوان عدنان الداودي هي الأنسب والأفضل تنقيحاً، حيث نُشرت في بادئ الأمر ببيروت ودمشق، ثم طُبعت في إيران بطريق أوفست.

وقد حَذَى الراغب الأصفهاني حذو سائر الباحثين في مجال الألفاظ القرآنية، إذ دَوَّن كتابه على أساس جذور الكلمات (وليس حسب حروفها الأولى)، وبعد أن ذَكَر جذر كل كلمة تطرَّق إلى بيانها مع بيان معاني عددٍ من الكلمات المشتقة منها، وفي موارد كثيرة نلاحظ أنه إضافةً إلى ذكره المعنى القرآني للكلمة قام بذكر معاني أخرى لها غير قرآنية، كما قام أحياناً بالاستشهاد بآية أو عدة آيات بكلٍّ من المعاني و ببعض الأحاديث النبوية وآراء الصحابة والتابعين والأشعار العربية أيضاً أثناء توضيحه لمفردات القرآن الكريم. لذلك نجد في كتابه أحياناً نقداً أو نقضاً لآراء الآخرين، أي أنه قد يتبع منهجاً اجتنابياً لهذا الصدد.

إنَّ الجهد العلمي الذي بذله الراغب الأصفهاني في الواقع يُعدّ عملاً قيماً للغاية سيّما لو تأملنا في الفترة الزمنية التي دَوَّن فيها هذا الأثر (أوائل القرن الخامس الهجري) رغم وجود بعض النواقص التي رآها عليه أهل التخصص في هذا المجال.^(٥)

٣) «المعجم في فقه لغة القرآن و سبب بلاغته»

هذا الكتاب يُعتبر أحد أحدث الكتب التي تم تدوينها على صعيد المعاجم القرآنية، وهو عبارة عن معجم ألفاظ موسّع، وفي الحقيقة، كما قال بعض الأعلام مد ظله العالی: «هذه موسوعة و دائرة معارف قرآنية، اسم «المعجم» قليل لهذا الكتاب؛ فهو ليس كتاب لغة فحسب، بل فيه الكثير من الأقوال والآراء، وبتفصيل أيضاً إضافة لما فيه آخر كل بحث من تحليل»، وقد قام بإعداده و تدوينه عددٌ من أساتذة الحوزة العلمية و الجامعة برعاية مؤسسة الدراسات الإسلامية التابعة للعتبة الرضوية - عليه آلاف التحية و الثناء - و تحت إشراف آية الله محمد واعظ زاده الخراساني.

وقد طُبِعَ حَتَّى الْآنَ (سنة ١٤٣٦ هـ ق) ٢٧ جزءاً (حَتَّى نِهَايةِ حَرْفِ «الزاي») من هذه المجموعة الْقِيَمَةُ وما زال الباحثون يَدُونُون مَفْرَدَاتِهِ فِي بَابِ حَرْفِ «الراء»، و من المَتَوَقَّع أَن تُصَدَّر طَبْعَتُهُ النِّهَائِيَّةُ ضَمَنَ ٥٠ جُزْءاً لَتُرَوِي ظَمّاً الْمَعْنِيَّينَ بِالْبَحْوثِ الْقِرْآنِيَّةِ وَ تُنِيرَ طَرِيقَهُم.

٤) معجم ألفاظ القرآن الكريم

معجم ألفاظ القرآن الكريم يُعْتَبَرُ أَحَدُ الْأَثَارِ الْقِيَمَةِ الْأُخْرَى عَلَى صَعِيدِ مَعَاجِمِ أَلْفَاظِ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ، وَ هُوَ أَيْضاً ثَمَرَةُ جُهُودِ عَمَلٍ جَمَاعِيٍّ، حَيْثُ أَشْرَفَ عَلَى تَدْوِينِهِ عَدَدٌ مِنَ الْبَاحِثِينَ الْمَعْرُوفِينَ فِي «مَجْمَعِ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ»، وَ قَدْ صُودِرَ حَتَّى الْآنَ فِي طَبْعَاتٍ مُخْتَلِفَةٍ حَسَبَ مَشَارِكِ خِطَاتِ الْمَخَاطِبِينَ.

و تَجْدَرُ الْإِشَارَةُ إِلَى أَنَّ كِتَابَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيِ الْقَارِئِ الْكَرِيمِ يَتَمَحَوَّرُ حَوْلَ نَفْسٍ مَضمُونِ الطَّبْعَةِ الْأُولَى مِنْ مَعْجَمِ أَلْفَاظِ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ مَعَ إِصْلَاحَاتٍ وَ إِضَافَاتٍ يَتِمُّ مَعَهَا الْمَعْنَى الْمَطْلُوبُ.

وَأَمَّا بِالنِّسْبَةِ إِلَى مَرَاكِلِ تَدْوِينِ وَ إِعْدَادِ هَذَا الْمَعْجَمِ، فَقَدْ ذُكِرَ فِي مَقْدَمَتِهِ مَا يَلِي:
فِي الْجُلُوسَةِ الثَّانِيَةِ مِنْ جُلُوسَاتِ السَّنَةِ السَّابِقَةِ «مَجْمَعِ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ» الْمُنْعَقِدَةِ بِتَأْرِيخِ ٦ الْمَحْرَمِ ١٣٦٠ هـ ق الْمَصَادِفِ ٢ فَبْرَايِرِ ١٩٤١ م. اقْرَحَ خَمْسُ الْمَجْمَعِ الدُّكُورِ مُحَمَّدٌ حَسِينٌ هَيْكَلُ بَرْنَامِجاً لِلتَّدَاوُلِ حَوْلَ تَدْوِينِ مَعْجَمِ أَلْفَاظِ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ، وَ فِي الْجُلُوسَةِ الْخَامِسَةِ مِنْ نَفْسِ الْعَامِ وَ بِتَأْرِيخِ ٣ رَبِيعِ الْأَوَّلِ ١٣٦٠ هـ ق الْمَصَادِفِ ٣٠ مَارِسِ ١٩٤١ م. تَمَّتِ الْمَصَادَقَةُ عَلَى أَصُولٍ وَ ضَوَابِطٍ لَتَدْوِينِ هَذَا الْمَعْجَمِ.

وَ فِي الْجُلُوسَةِ الثَّالِثَةِ مِنْ جُلُوسَاتِ السَّنَةِ الْعَاشِرَةِ وَ بِتَأْرِيخِ ٢٣ الْمَحْرَمِ ١٣٦٣ هـ ق الْمَصَادِفِ ١٩ يَنَآيِرِ ١٩٤٤ م. طَرَحَ الدُّكُورُ هَيْكَلُ اقْتِرَاحَهُ مَرَّةً أُخْرَى وَ ذَكَرَ بِالْقَرَارِ الْمَتَّخَذِ فِي الْجُلُوسَاتِ السَّابِقَةِ بِحُضُورِ سَائِرِ أَعْضَاءِ الْمَجْمَعِ، وَ بِالثَّالِثِي، تَمَّ اتِّخَاذُ قَرَارٍ تَأْسِيسِ لَجْنَةٍ مُؤَلَّفَةٍ مِنْ أَرْبَعَةِ أَشْخَاصٍ مِنْ أَعْضَاءِ الْمَجْمَعِ لِأَجْلِ وَضْعِ سَبِيلٍ عَمَلِيَّةٍ

لإعداد المعجم المقترح، وأعضاء اللجنة هم الشيخ أحمد إبراهيم و الشيخ عبد القادر المغربي والدكتور محمد حسين هيكل والأستاذ ه. أ. د. جب.

وفي الجلسة الثانية عشرة من العام نفسه وبتأريخ ١٤ صفر ١٣٦٣ هـ ق المصادف ٩ فبراير ١٩٤٤ م. قدّمت اللجنة المذكورة تقريرها إلى المجمع، وبعد ذلك اتّخذت قراراً بتأسيس لجنة من خمسة أشخاص من أعضاء المجمع تتولّى مهمتها إعداد و تدوين نماذج أوليّة من بعض محتويات هذا المعجم. والأعضاء الخمسة هم الشيخ إبراهيم حمّيس، الأستاذ علي الجارم والدكتور محمد حسين هيكل و الشيخ محمد الخضر حسين و الشيخ مصطفى عبد الرزاق.

وبعد أن التحلّ أعضاء جدد بهذه اللجنة و وفاة أعضاء آخرين، استقرّ الخيار على سبعة أعضاء لتدوين المعجم، وهم: الشيخ إبراهيم حمروش، الأستاذ إبراهيم مصطفى، الشيخ عبد الوهاب خروف، الأستاذ علي عبد الرزاق، الدكتور محمد حسين هيكل، الشيخ محمد الخضر حسين، الشيخ محمود شلتوت.

وقد انبثقت لجنة فرعيّة منبثقة عن هذه اللجنة بعد أن تمّ تعيين أستاذ مساعد لكلّ عضو من أعضائها، حيث قُسمت الالفاظ القرآنيّة بينهم بُغية بيانها و توضيح معانيها الأوليّة و القيام بما يلزم في صدها. والاساتذة هم: الدكتور السيّد نوفل، الأستاذ عبد المنعم محمد خلاف، الشيخ علي حسب الله، الشيخ محمد علي الزرّاف، الشيخ محمد علي النجار، الأستاذ محمد فؤاد عبد الباقي، الشيخ محمد محمد المدني.

أمّا تدوين المعجم بشكل رسمي فقد بدأ بعد تأسيس لجان فرعيّة و تقسيم جذور الكلمات بين أعضائها، وبعد أن كانت كلّ واحدة من هذه اللجان تؤدّي ما كُلّفت به من مهامّ، تمّ المصادقة عليه من قبل اللجنة الأصليّة، و من ثمّ تواصل عملها لأداء سائر مهامّها ليُطرح أمام اللجنة الأصليّة بُغية المصادقة عليه أيضاً. و قبل الشروع بالعمل فإنّ أعضاء المجمع كانوا قد اتّخذوا قراراً بأن كلّ عمل يقوم به اللجنة الفرعيّة

و يحظى بمصادقة اللجنة الأصلية فهو ليس بحاجة إلى مصادقة المجمع و يكون صالحاً للنشر.

و على هذا الأساس فإن الطبعة الأولى للمعجم قد صُدرت في مصر خلال الأعوام ١٩٥٣ م. إلى ١٩٧٠ م. ضمن ستة أجزاء بالتوالي كما هو مذكور في مقدمة الطبعتين الأولى والثانية. وفي عام ١٩٧٠ م. طُبِعَ المعجم بالكامل ضمن جزأين و نُشر بواسطة مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، وفي عام ١٩٨٢ م. أُعيدت طبعته في جزء واحد من قبل دار الشروق.

و كما ذكرنا أعلاه بعد مرور أكثر من عشر سنوات على الطبعة الأولى لهذا المعجم، قرّر «مجمع اللغة العربية» إعادة النظر في مضمونه نظراً للنواقص الكثيرة التي كانت فيه، لذا بدأ العمل عليه من جديد بتاريخ ١٣ أكتوبر ١٩٨٢ م.، حيث أخذ المجمع بنظر الاعتبار ملاحظات أكثر من ثمان مئة من جهات مختلفة، أي تمّ تعيين منهج مُوحّد و شهد شيئاً من الحذف والإضافة. من الإضافات التي شهدتها المعجم عبارة عن «أعلام الأشخاص و الأمكنة» و «الحروف والأصوات»، و نحن بدورنا تمّمنا هذه الموارد في معجمنا و صحّحنا النواقص المشار إليها، و كما نوهنا فإن المحور الأساس الذي ارتكز عليه عملية التصحيح والتنقيح يتمثل في الطبعة الأولى منه الذي ينتشر حالياً تحت عنوان معجم ألفاظ القرآن الكريم (بحوث حول الكلمات القرآنية).

الهيكل العام للمعجم و خصائصه

هذا المعجم بشكل عام يرتكز إلى حدّ ما على منهج المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم (حسب جذور الكلمات)،^(١) و يتكوّن من سبعة أقسام كالتالي:

- ١) النص الكامل للقرآن الكريم، ٢) ذكر جذور كلمات القرآن الكريم، ٣) ذكر مشتقات جذور الكلمات بالترتيب و إلى جانب بعضها، ٤) بيان معاني الكلمات، ٥) ذكر جميع المفردات القرآنية كمدخل مع بيان عدد موارد استعمالها، ٦)

الاستشهاد بآية أو عدة آيات لجميع معاني الكلمة إن وجدت، ٧) ذكر أرقام الآيات التي يؤتى بها كشواهد وذكر أسماء السور الموجودة فيها، وكذلك ذكر استعمال كل واحد من المداخل. ونذكر فيما يلي أهم التفاصيل حول كل واحد من الأقسام السبعة وخصائص المعجم بشكل عام في ظل التعديلات التي أجريت في أصل الكتاب ضمن طبعته الحالية:

١) خصائص النص القرآني الملحق في المعجم

لقد سعينا في الطبعة الحالية أن نذكر الآيات المستشهد بها في سياق تام المعنى قدر المستطاع كي يغني القارئ عن مراجعة نص القرآن الكريم لمعرفة معنى الآية و ألفاظها، ولكن مع ذلك قد أحفنا المعجم بالنص الكامل لكتاب الله المجيد بخط عثمان طه الذي يُعد أشهر خط طبعه المسلمون على هذا الصعيد وذلك بغية توفير وقت القراء الكرام وتيسير مراجعتهم للقرآن الكريم إن اقتضت الحاجة. وتبلغ قياسات هذا النص ٧ × ١١ سم ضمن الملاحظات ٦٠٤ الأولى من المعجم.

وتجدر الإشارة إلى أن النسخة القرآنية هذه قد تمت مراجعتها وتصحيحها من قبل «منظمة دار القرآن الكريم» وبجهود مختصين بارزين، حالها حال سائر نسخ القرآن المطبوعة في إيران.

٢) خصائص المعجم من حيث جذور الكلمات

يمكن تلخيص أهم الخصائص التي يمتاز بها هذا المعجم من ناحية جذور الكلمات فيما يلي:

الميزة الأولى: مداخل الكلمات فيه تُشابه مداخل سائر المعاجم القديمة الأصيلة، إذ تم تنظيمها على أساس جذور الكلمات وليس على أساس حروفها الأولى. وتجدر الإشارة هنا إلى أن الجذور قد رُتبت وفق الحروف الهجائية.

وبما أن معرفة جذور الكلمات أحياناً تصعب حتى على المختصين باللغة العربية، فقد توخينا في هذه الطبعة إضافة جدول تحت عنوان «فهرس الكلمات القرآنية وجذورها التي يصعب العثور عليها عادة» (راجع الملحق رقم «١» في نهاية الكتاب)، وذلك لأجل تيسير معرفة الكلمة المقصودة والتسريع في عملية البحث، كما اعتمدنا في موارد عديدة على أسلوب الإرجاع. وننوه مرةً أخرى على أن المحور الأساس في هذا القسم هو المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم (حسب جذور التلمات).

الميزة الثانية: نظراً لوجود بعض النواقص المحدودة في مجال ترتيب جذور الكلمات في الطبعة الأولى من المعجم، فقد قمنا بتصحيحها في هذه الطبعة، ومن جملة تلك النواقص على سبيل المثال: الجذر «أول» ورد بعد الجذر «أولاء»، و الجذر «أن نى» ورد بعد الجذر «ن ي»؛ كلمة «أساطير» ذكرت بصيغة الجمع بدلاً عن «أسطورة»؛ الجذر «أى ي ان» ورد قبل الجذر «أى ي»؛ الجذر «ن دى» ورد قبل الجذر «ن دو».

(٣) خصائص ذكر المشتقات القرآنية

بعد ذكر كل جذر في هذا المعجم وقبل شرح وتوضيح معاني الكلمات، ذكرنا جميع المشتقات ذات الصلة بالجذر إلى جانب بعضها البعض حسب الترتيب المعجمي، وفي ظل هذا المنهج الذي يُعد بمثابة فهرس موجز لمختلف الكلمات القرآنية حول كل من الجذور سوف يتسنى للباحثين الكرام التعرف على جميع مشتقات كل جذر ومعانيها من خلال نظرة إجمالية.

(٤) خصائص بيان معاني المفردات

ويمكن تلخيص أهم ميزات هذا القسم من المعجم بما يلي:

الميزة الأولى: نظراً لكون الطبعة الأولى من معجم ألفاظ القرآن الكريم كانت ثمرة جهود فريق من الباحثين، فقد حدثت فيها النواقص التالية:

أ) استمرت عملية التدوين مدة تقارب الثلاثين عاماً، أي منذ عام ١٩٤١ م. زمان طرح الموضوع حتى ١٩٧٠ م.

ب) لم يكن هناك منهج موحد مدون لاتباعه في تنظيم أقسام المعجم وتحديد حجم النص ونوعيته.

ج) أهم ما يميز فيه هو عدم وجود شخص أو مجموعة بالتحديد للإشراف على عملية الإصدار والتدوين، وبعبارة أخرى لم يكن هناك محقق يقوم بتوحيد نتائج عمل جماعي في إطار معجم.

د) هناك الكثير من الراردين التي تنم عن أذواق شخصية و عدم تناغم في مختلف أقسام المعجم، وقد لغت هذه الموارد من الكثرة والتعدد بحيث لم يكن بإمكاننا أن نقوم بتصحيحها وتحفيظ، انسجام المناسب في المقام بالكامل في طبعة جديدة، ولكن في هذه الطبعة التي سبى ثمرة جهود حثيثة بذلها المؤلف وزملاؤه طوال عشر سنوات تقريباً، قمنا برفع الاختلالات والنواقص الموجودة فيه دون المساس بهوية الكتاب وأصالته؛ لأنه ذوون برعاية «معجم اللغة العربية» في مصر الذي يتمتع بمكانة رفيعة وبفضل جهود شخصيات علمية مرموقة خيئة عن التعريف.

الميزة الثانية: قبل بيان معنى كل مفردة قمنا بتوضيح معنى ما فيها الأصلية، وفي هذا القسم الذي يُعد أهم أقسام المعجم تطرقنا أولاً إلى ذكر أختاب المعاني الأصلية والفرعية واحدة تلو الأخرى وميزناها عن بعضها بأرقام أو بحروف أبجدية؛ وبعد ذلك ذكرنا المداخل بالترتيب كلاً على انفراد ووضحنا معانيها. ولا غرولوقلنا إن أهم ميزة في هذا المعجم تكمن في تمييز المعاني عن بعضها وترقيمها، لذا حاولنا إصلاح وتشذيب الموارد المرتبطة بهذا الأمر والتي لم يتم التوجه إليها، طبعاً دون أن نخدش أصل الكتاب.

الميزة الثالثة: بُغْيَةُ تحقيق انسجامٍ على صعيد بيان معاني الكلمات، قمنا بذكر جميع التفعيلات الثلاثية و الرباعية المجردة بصيغة الفعل الماضي و المضارع و المصدر، و بالنسبة إلى الأفعال الثلاثية و الرباعية المزيدة ذكرنا صيغتي الفعل الماضي و المصدر. و على هذا الصعيد، أ) ذكرنا الفعل المضارع مع إعرابه بالكامل بدل أن نذكر الأبواب الستة للفعل الثلاثي المجرد، ب) بالنسبة للأفعال المتعدية ففي جميع الموارد ذكرنا المفعول أو ضمير المفعول فقط بعد ذكر الفعل الماضي، و ذلك على أسلوب موحد.

الميزة الرابعة: لأجل تيسير فهم المقصود و التسريع في ذلك قمنا بما يلي: أ) تشكيل حروف الكلمات حينما تقتضي الضرورة، ب) حينما تكون المفردة أو العبارة مؤكدة جعلناها بين قوسين مزدوجين (= « ») و في بعض الموارد طبعناها بالحروف السوداء، ج) في الكتب من الموارد اعتمدنا على المصادر اللغوية، و لا سيما المعجم الوسيط المؤلف من بين «تجميع اللغة العربية بمصر» نفسه، و وضّحنا معاني بعض الكلمات في الهامش، د) أعانا النظر بشكلٍ أساسي في استخدام علامات التعيين المرجعية و الإخراج الفني.

الميزة الخامسة: لأجل تنقيح المعجم حاولنا في بعض الموارد تمهيد الأرضية لفهم المعنى بشكلٍ أفضل عبر إضافة كلمة أو عبارة قصيرة، أ) بحذف بعض الألفاظ و العبارات غير الضرورية. و غالباً ما كان الحذف في الموارد التالية: اختلاف القراءات، التفاسير غير الضرورية، بيان مختلف الأحوال الإعرابية لبعض المداخل كما في حالات الرفع و النصب و الجزر أو من حيث كون الكلمة معرفةً أو نكرة، بيان معاني الكلمات التي لا ترتبط بالمعاني القرآنية و التي ذُكرت استطراداً، حينما يكون استخدام المفردة بكثرة فقد ذكرناها بصيغة الحروف إضافةً إلى ذكر عددها المخصص في المعجم، الموارد النادرة التي أُشير فيها إلى الصيغة الصرفية دون ذكر المدخل، الكلمات التي تكرر قبل بيان معنى من معانيها المختلفة.

الميزة السادسة: من الميزات الأخرى التي اختُص بها هذا المعجم، تصحيح الأخطاء المطبعية من قبيل:

أ (عدم تدوين بعض المفردات، مثل مفردة «أَذَنَانٍ» في عبارة «أَمَّا مَثْنَى أُذُنْ أَذَنَانٍ، وجمعها أَذَانٌ، ج ١، ص ٣٤، العمود الأول، السطر رقم ١٢»)،

ب (التكرار غير المبرّر لبعض المفردات، كمفردة «تَبَسَّمَ» في عبارة «فيقال: تَبَسَّمَ وابتسم و تبسّم، ج ١، ص ٩٧، العمود الثاني، السطر رقم ٨»)،

ج (نزع أعطاء في ترتيب حروف بعض المفردات (وذلك مثل تدوين مفردة «تربيته» بدلاً عن «تربيته» ج ١، ص ٥٣، العمود الأول، السطر رقم ٢))،

د (حذف حروف من المفردات (كتدوين مفردة «قدردت» بدلاً عن «قد وردت»)، ج ٢، ص ٨٠، العمود الثاني، السطر رقم ١))،

هـ (وقوع أخطاء في تدوين حركات الإعرابية لبعض المفردات (وذلك كتدوين مفردة «العذاب» بالفتحة نيابةً عن «العذاب» بالضمّة. ج ١، ص ٢٩٣، العمود الثاني، السطر رقم ٨))،

الميزة السابعة: تسليط الضوء على المفردات الدخيلة، أي الأعجمية في القرآن الكريم، فعلى خلاف سائر المعاجم المدونة - دون المفردات القرآن الكريم، قام مؤلفوا هذا المعجم ببيان المفردات غير العربية في القرآن الكريم، ذكروا جذورها حسب ألفاظها المذكورة في القرآن الكريم دون تغيير.

ومن الجدير بالذكر أنه بالرغم من وجود اختلاف في الآراء منذ الجرد القديمة حول اشتمال القرآن الكريم على كلمات غير عربية أو عدم اشتماله، إلا أن الرأي السائد هو اشتماله عليها حيث أثبتت البحوث العلمية الحديثة التي أجريت على هذا الصعيد صحّة ذلك وكما يبدو هناك كلمات تنحدر من بعض اللغات، كالآرامية و الحبشية و السريانية و الفارسية و العبرية و غيرها حيث عُرِفَت تحت عنوان «المفردات الدخيلة». لذا، هذه الكلمات رغم دخولها العربية وانصهارها فيها لدرجة

أن بعضها اكتسب هيئة أخرى إلى حد ما وبعضها جُمع وفق سياق قواعد الجمع العربي، لكنها بجميع الأحوال تفتقد الجذر العربي المتعارف في سائر المفردات وحتّى لو حاول البعض إرجاعها إلى جذور عربية ثلاثية فإنّه يتكلّف في ذلك غاية التكلّف، ولربّما يؤدي هذا الأمر أحياناً إلى حدوث خطأ في فهم معانيها.

إذن، من الخطأ أن ندرج المفردات الدخيلة ضمن الجذور المشابهة لها، فنجعل مثلاً مفردات «أَبْرِيْق» و «إِسْتَبْرِق» تحت جذر «ب ر ق»، لذلك فإنّ ترتيبها في المعجم يجب أن يكون وفق الحروف التالية: «ب ر ي ق» و «إ س ت ب ر ق» و هما جذران دخيلتان في لغة العربية، وكذا هو الحال لجميع المفردات الأعجميّة، كـ «إِبْرَاهِيم»، «إِسْحَاق»، «إِسْرَافِيل»، «إِسْرَائِيل»؛ إذ ليس من الصواب أن ندرجها ضمن جذور «أ ب ر»، «س ح ن»، «ب ل س»، «د ر س» و «أ س ر» كما فعل بعض الباحثين، ومنهم محمّد فؤاد عبد الباقي في معجمه.

نحن اعتمدنا في معجمنا المعجم العربي لألفاظ القرآن الكريم (حسب جذور الكلمات) لتعيين المفردات الدخيلة - سواء في ذلك التي قطعنا بكونها دخيلةً و التي احتملنا قوياً أن تكون دخيلةً - على مؤلّف - أبو النعمان السيوطي والخفاجي وجفري^(٧) متجنّبين عن أية مغالاة على هذا الصعيد، فجعلنا علامة «*» فوق جانب اليسار لهذه الكلمات. ولتيسير عمليّة البحث و التقصي نبادر - شين الكرام جمعنا المفردات المشار إليها في جدول حيث بلغت ١٣٥ مفردةً، وهذا الجدول هو «الملحق الثاني» في نهاية المعجم المذكور أعلاه.

الميزة الثامنة: في الطبعة الأولى من المعجم تمّ توضيح بعض معاني المشتقات التي لا تمتّ بصلةٍ للقرآن الكريم، في حين أنّ هناك بعض المشتقات القرآنيّة لم يتمّ التطرّق إليها؛ وهذه الموارد وإن كانت ضئيلةً إلّا أنّنا في هذه الطبعة حذفنا الإيضاحات المشار إليها في المورد الأوّل، وذكرنا توضيحاتٍ حول المورد الثاني، و بالتالي رأينا الصدق في هذا المجال.

پیش گفتار

مقدمه

قرآن کریم دربردارنده‌ی نشانه‌ی راه برای یک زندگی سعادت‌مندانه‌ی همه‌جانبه است. هدایت قرآن همه‌ی ابعاد زندگی انسان، اعم از زندگی فردی و اجتماعی، مادی و معنوی، دنیوی و اخروی را پرورش می‌دهد. قرآن خود، در این زمینه می‌فرماید:

إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ^(۱)

این قرآن، انسان‌ها را به بهترین شیوه‌ی زندگی هدایت می‌کند.

هرچه ارتباط و انس انسان با قرآن کریم بیش‌تر باشد، زمینه‌ی رشد و هدایت و رسیدن به مقصود، بیش‌تر برایش فراهم می‌شود، و از حیرت و سردرگمی و گم کردن راه راست بیش‌تر مصون می‌ماند. امیر مؤمنان علی علیه السلام در توصیف قرآن کریم می‌فرماید:

وَمَا جَالَسَ هَذَا الْقُرْآنَ أَحَدًا إِلَّا قَامَ عَنْهُ بَرِيَادَةٌ أَوْ نَقْصَانٌ زِيَادَةٌ فِي هُدًى،
أَوْ نَقْصَانٌ مِنْ عَمًى.^(۲)

هیچ‌کس با قرآن انس و مجالست پیدا نمی‌کند، مگر چیزی بر او افزوده و یا

از او کاسته می شود: یا بر هدایت او افزوده و یا از گمراهی و سردرگمی اش کاسته می شود.

بدون شک، ارتباط با قرآن کریم و برخورداری از هدایت، و بهره‌مندی از برکات معنوی آن، تا حدود زیادی درگرو فهم مفاهیم آیات آن است، و فهم مفاهیم آیات قرآن نیز کم و بیش مستلزم فهم معانی الفاظ و عبارات قرآنی است.

پیشینه‌ی تدوین واژه‌نامه‌های قرآنی

در راستای حتمی حمل پوشاندن به این فهم و تبیین و توضیح معانی الفاظ قرآن کریم، از نخستین سرهای پس از نزول آن تاکنون، تلاش‌های زیادی انجام گرفته که هم‌چنان ادامه دارد. حاصل این تلاش‌ها ده‌ها کتاب و رساله‌ی کوچک و بزرگ با عناوین «غریب القرآن»، «مانی القرآن»، «لغات القرآن»، «مشکل القرآن»، «مجاز القرآن»، «وجوه و نظائر قرآن»، «منرد القرآن» و ... است که امروزه در ماست. تعداد عناوین این کتاب‌ها بسیار فراتر از حوصله‌ی این نوشتار است، و استقصاء همه‌ی آن‌ها، رساله‌ی مستقلی را می‌طلبد،^(۱) در این جا، به معرفی برخی از مهم‌ترین آن‌ها می‌پردازیم:

۱) «مسائل ابن أزرق»

ظاهراً قدیمی‌ترین کتابی که در این حوزه به رشته‌ی تحریر درآمده و امروزه در دسترس پژوهش‌گران قرار دارد، واژه‌نامه‌ای قرآنی از ابن عباس با عنوان «مسائل ابن أزرق» است. این واژه‌نامه به شیوه‌ی پرسش و پاسخ بین ابن عباس و شاگردش نافع ابن ازرق سامان گرفته است. واژه‌نامه‌ی یاد شده، علاوه بر چاپ مستقل،^(۲) در صحیح بخاری، الإعتاق سیوطی و الإعجاز البیانی للقرآن اثر عایشه عبد الرحمن بنت الشاطی^(۳) نیز آمده است.

۲) «مفردات راغب»

از دیگر آثاری که در این عرصه تدوین شده [معجم] مفردات ألفاظ القرآن و یا المفردات فی غریب القرآن اثر پُرآوازه‌ی مفسّر و لغوی مشهور راغب اصفهانی (متوفای حدود سال ۴۲۵ هـ ق) است. این کتاب که به مفردات راغب شهرت دارد، سخت مورد استقبال قرآن‌پژوهان قرار گرفته است. مفردات تاکنون چند بار همراه با تصحیحات و تعلیقات برخی از محققان نظیر سید محمد گیلانی، ندیم مرعشلی و صفوان عدنان داوودی به طبع رسیده و اخیراً به طور کامل به فارسی نیز ترجمه شده، و از قرار اطلاق، ترجمه‌ای دیگر از آن نیز در راه است.

در میان طبع‌های گانه‌ی پیش‌گفته، طبع صفوان عدنان داوودی بهترین و منقح‌ترین طبع است که نخستین بار در بیروت و دمشق منتشر گردیده و پس از آن، در ایران نیز به طریق افسانه‌ای تجدید چاپ شده است.

راغب — همانند بسیاری دیگر از کسانی که در حوزه‌ی واژه‌های قرآنی کار کرده‌اند — کتاب خویش را بر اساس معانی کلمات (و نه بر اساس حروف اول آن‌ها) سامان داده و پس از ذکر ریشه‌ی هر کلمه و مجموعه‌ای از کلمات هم‌خانواده، به بیان معانی آن‌ها می‌پردازد. وی در هنگام بیان معانی واژه‌ها، علاوه بر بیان معانی قرآنی، در موارد فراوانی، معانی غیرقرآنی آن‌ها را نیز بیان می‌کند.

راغب در این زمینه، گاه پس از ذکر معنا و یا معانی یک واژه، یک یا چند آیه از آیات قرآن استشهاد می‌کند. وی در جریان تبیین معانی کلمات قرآن و استشهاد به آیات، کم و بیش به احادیث نبوی، آراء صحابه و تابعان و اشعار شاعران عرب نیز اشاره می‌کند؛ هم‌چنان که گاه در این راستا، به نقد و ردّ آراء دیگران نیز می‌پردازد و به اصطلاح، شیوه‌ی اجتهادی در پیش می‌گیرد.

کار راغب در مفردات، به ویژه با توجه به ظرف زمانی تهیّه‌ی آن (اوایل قرن پنجم هجری قمری) بسیار ارزشمند و درخور ستایش است؛ هرچند کاستی‌هایی نیز در آن به چشم می‌خورد که بر اهل فنّ پوشیده نیست.^(۱)

۳) «المعجم في فقه لغة القرآن و سر بلاغته»

یکی از جدیدترین آثار در این عرصه، کتاب ارزشمند المعجم في فقه لغة القرآن و سر بلاغته است. کار تهیه و تدوین این اثر ارزشمند — که در ظاهر، یک واژه‌نامه‌ی مفصل قرآنی است، ولی به تعبیر برخی از بزرگان، در حقیقت دایرةالمعارفی در باب بسیاری از موضوعات قرآنی به شمار می‌آید — توسط گروهی از اساتید حوزه و دانشگاه، بنیاد پژوهش‌های اسلامی وابسته به آستان قدس رضوی و تحت سرپرستی اشرف آية الله محمد واعظزاده خراسانی هم‌چنان ادامه دارد و تاکنون (سال ۱۳۹۴ هـ.س)، ۲۷ جلد از آن (تا آخر حرف «زای»)، چاپ و منتشر شده است. پیش‌بینی می‌شود که مجموع مجلدات این معجم بالغ بر حدود ۵۰ جلد شود. امید است با تدوین و انتشار بقیه‌ی مجلدات این مجموعه‌ی ارزشمند، انتظار علاقه‌مندان به مباحث قرآنی هر چه و دتر به سر آید.

۴) «معجم ألفاظ القرآن الكريم»

از جمله‌ی آثار ارزشمند دیگر در این حوزه، معجم ألفاظ القرآن الكريم است. این اثر نیز همانند اثر پیشین، حاصل یک کار گروهی است که توسط عده‌ای از دانشمندان مصري عضو فرهنگستان مصر (مجمع اللغة العربية) تهیه و تدوین شده است. تاکنون دو ویرایش متفاوت — البته با در نظر گرفتن مخاطب‌های گوناگون — از این معجم منتشر شده است. کتابی که پیش روی خوانندگان گرامی قرار دارد، بر محور ویرایش نخست همین معجم، البته با اصلاح و تکمیل آن، پدید آمده است.

در مورد مراحل و سیر تدوین و آماده‌سازی معجم ألفاظ القرآن الكريم در مقدمه‌ی کتاب چنین آمده است:

در جلسه‌ی دوم از جلسات سال هفتم مجمع اللغة العربية، در تاریخ ۶ محرم ۱۳۶۰ هـ ق (۲ فوریه ۱۹۴۱ م)، دکتر محمد حسین هیکل، از اعضاء مجمع، پیشنهاد

«طرح بررسی تدوین لغتنامه‌ای در خصوص الفاظ قرآن کریم» را مطرح می‌کند. در جلسه‌ی پنجم همان سال، در تاریخ ۳ ربیع الأول ۱۳۶۰ هـ ق (۳۰ مارس ۱۹۴۱ م)، اصول و ضوابطی برای تدوین این لغتنامه به تصویب می‌رسد. در جلسه‌ی سوم از جلسات سال دهم، در تاریخ ۲۳ محرم ۱۳۶۳ هـ ق (۱۹ ژانویه ۱۹۴۴ م)، دکتر هیکل پیشنهاد خود و تصمیم اتخاذ شده در جلسات قبل را بار دیگر به اعضای مجمع یادآوری می‌نماید، و در نتیجه، آنان مقرر می‌کنند به منظور تنظیم راه کارهای عملی برای تهیه‌ی لغتنامه‌ی پیشنهادی، کمیته‌ای مرکب از چهار نفر از اعضای — یعنی شیخ احمد ابراهیم، شیخ عبدالقادر مغربی، دکتر هیکل و استاد ه. ا. د. گیب — تشکیل گردد. سرانجام در جلسه‌ی دوازدهم همان سال، در تاریخ ۱۴ صفر ۱۳۶۳ هـ ق (۹ فوریه ۱۹۴۴ م)، کمیته‌ی مزبور گزارش کار خود را تقدیم مجمع می‌نماید، و مجمع مقرر می‌کند یک کمیته‌ی پنج نفره از اعضای مجمع تشکیل، و کار تهیه و تدوین نمونه‌های اولیه‌ی بخش‌هایی از این واژه‌نامه را انجام دهند. اعضای این کمیته‌ی پنج نفره عبارت بوده‌اند از: شیخ ابراهیم حمروش، استاد علی الجارم، دکتر محمد حسین هیکل، شیخ محمد الخضر حنین، شیخ مصطفی عبدالرزاق. سرانجام پس از پیوستن برخی از اعضای جدید، نسبت به ترتیب برخی دیگر، اعضای ثابت کمیته‌ی اصلی تدوین واژه‌نامه، مرکب از هفت نفر از اعضای به شرح زیر به کار خود ادامه داده‌اند:

- ۱) شیخ ابراهیم حمروش،
- ۲) استاد ابراهیم مصطفی،
- ۳) شیخ عبد الوهاب خلاف،
- ۴) استاد علی عبدالرزاق،
- ۵) دکتر محمد حسین هیکل،
- ۶) شیخ محمد الخضر حسین،

(۷) شیخ محمود شلتوت.

با پیوستن یک استاد دستیار به هریک از اعضاء فوق، هفت کمیته‌ی فرعی دیگر تشکیل، و واژه‌های قرآنی برای انجام امور لازم و تبیین و توضیح ابتدایی معانی کلمات، بین آن‌ها تقسیم گردیده است. این اساتید دستیار عبارت بوده‌اند از:

(۱) دکتر سید نوفل،

(۲) استاذ عبدالمنعم محمد خلاف،

(۳) شیخ عبد حسب الله،

(۴) شیخ حمدا علم الزفزاف،

(۵) شیخ محمد علی العجار،

(۶) استاد محمد فوز عبداللّتی،

(۷) شیخ محمد محمد الدن.

با تشکیل کمیته‌های فرعی و تقسیم رده‌های گوناگون بین آنان، کار تهیّه و تدوین معجم رسماً شروع می‌گردد. هریک از کمیته‌های فرعی پس از انجام نمونه‌ای از آن چه به عهده‌ی آنان گذارده شده بود، و سپس بوسیله‌ی آن توسط کمیته‌ی اصلی، به بقیه‌ی وظایف محوله‌ی خویش ادامه داده و به تدریج، تصویب نهایی کمیته‌ی اصلی می‌رساند. اعضای مجمع پیش از این، مقرر کرده بودند که اصل کار هریک از کمیته‌های فرعی که به تصویب نهایی کمیته‌ی اصلی برسد، نیاز به تصویب مجمع ندارد و می‌تواند چاپ گردد. بدین ترتیب، ویراست اول این معجم، آن گونه که در مقدمه‌ی ویراست اول و دوم کتاب آمده، نخستین بار به تدریج بین سال‌های ۱۹۵۳ تا ۱۹۷۰ میلادی در شش مجلد در مصر منتشر گردیده است. معجم یاد شده در سال ۱۹۷۰، به صورت کامل در دو مجلد توسط «مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب»، و در سال ۱۹۸۲، در یک مجلد توسط دار الشروق تجدید چاپ گردیده است.

همان گونه که پیش از این خاطر نشان ساختیم، پس از گذشت بیش از یک دهه از نخستین چاپ ویرایش اول معجم مورد بحث، مجمع اللغة العربیة خود، به دلیل ناهماهنگی‌ها و کاستی‌های فراوان آن، تصمیم به بازنگری در کتاب می‌گیرد، و سرانجام، در ۱۳ اکتبر سال ۱۹۸۲، کار خود را آغاز می‌کند. مجمع با در نظر گرفتن مخاطبان بیش‌تر، در محتوای کتاب و شیوه‌ی تدوین آن تجدیدنظر اساسی کرده، و علاوه بر اتخاذ شیوه‌ی واحد، حذف و اضافاتی در کتاب صورت می‌دهد. از جمله‌ی اضافات صورت گرفته، افزودن «اعلام اشخاص و امکنه» و «حروف و ادوات» بوده که ما نیز با تکمیل هر دوی آن‌ها و افزودن به ویرایش حاضر، این کاستی را از کتاب برطرف نموده‌ایم.

به هر حال، چنان که گفت شد، محور اصلی کار ما در معجم پیش رو، ویراست نخست این کتاب بوده که هم‌اکنون، با عنوان معجم ألفاظ القرآن الکریم منتشر می‌شود.

ساختار کلی معجم حاضر و ویژگی‌های آن

معجم حاضر در یک نگاه کلی، تا حدود زیادی بر مبنای المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم (حسب جذور الکلمات)^(۷) سامان یافته است. این معجم از بخش‌های هفت‌گانه‌ی زیر تشکیل گردیده است: ۱) متن کامل قرآن کریم ۱) ذکر ریشه‌ی کلمات قرآنی، ۳) ذکر مشتقات هر یک از ریشه‌ها یک جا و در کنار هم، ۴) تبیین و توضیح معانی واژه‌ها، ۵) ذکر یکایک واژه‌های قرآنی به عنوان مدخل به همراه تعداد کاربرد آن‌ها، ۶) استشهاد به یک یا چند آیه برای معانی هر یک از کلمات، ۷) ذکر نشانی آیات مورد استشهاد و نیز دیگر موارد کاربرد هر یک از مدخل‌ها.

در این جا، به مهم‌ترین ویژگی‌های مربوط به هر یک از بخش‌های هفت‌گانه‌ی

ذکر شده در بالا، به ویژه با توجه به اصلاحاتی که در اصل کتاب برای آماده سازی ویرایش حاضر انجام گرفته، اشاره می شود:

۱) ویژگی های مربوط به متن کامل قرآن کریم

در ویرایش حاضر، سعی شده سیاق آیات مورد استشهاد حتی الامکان از نظر معنی کامل باشد و مخاطب را از مراجعه ی به متن قرآن کریم بی نیاز سازد، ولی در عین حال، به منظور تسریع در کار مراجعه کنندگان، و در نتیجه، صرفه جویی در وقت آنان، متن کامل قرآن کریم به خط زیبای خطاط مشهور سوری، عثمان طه — که امروزه در سراسر جهان به دسترس همگان قرار دارد — در اندازه ی «۱۱ × ۷»، در ۶۰۴ صفحه ی نخست معجم منجانده شده است.

لازم به ذکر است قرآن را در — همانند همه ی قرآن های دیگر که در کشور به چاپ می رسد — توسط نهادهای ذی ربط و از آن جمله سازمان دار القرآن الکریم و مصححان سخت کوش آن تصحیح گردیده است.

۲) ویژگی های مربوط به ذکر ریشه ها

برخی از ویژگی های مربوط به این بخش به شرح زیر است:

۱) مدخل های معجم حاضر همانند دیگر معجم های قدیم و اصیل، بر اساس ریشه ی کلمات تنظیم گردیده است، نه بر اساس حروف اول آن ها؛ البته خود ریشه ها بر اساس ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است.

با توجه به این نکته که شناخت ریشه ی کلمات در مواردی، حتی برای کسانی که با زبان عربی آشنا هستند، کاری است دشوار، در ویرایش حاضر، جهت تسریع و تسهیل در دست یابی به واژه ی مورد نظر، علاوه بر افزودن جدولی با عنوان «فهرست واژه های قرآنی دشواریاب و ریشه های آن ها» (ر.ک. به «پیوست شماره ی ۱»)، در

موارد متعددی نیز از شیوه‌ی ارجاع بهره‌گرفته‌ایم. لازم به ذکر است مبنای کار در این بخش، *المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم* (حسب جذور الکلمات) بوده است. ۲) کاستی‌های اندکی که در ارتباط با ترتیب ریشه‌ها در ویرایش نخست کتاب مشاهده می‌شود، در ویرایش حاضر آن‌ها را اصلاح نموده‌ایم. برخی از این کاستی‌ها از این قرار است: ریشه‌ی «أول» بعد از ریشه‌ی «أولاء»، و ریشه‌ی «أن ن ی» بعد از ریشه‌ی «أن ی» آمده است. ریشه‌ی واژه‌ی «أساطیر» به جای «أسط ورة»، همان حروف صورت جمع به حساب آمده است. ریشه‌ی «أی ی ان» قبل از ریشه‌ی «ای ی»، و ریشه‌ی «ن د ی» پیش از «ن د و» ذکر گردیده است.

۳) ویژگی‌های مربوط به ذکر مشتقات قرآنی

در معجم حاضر، پس از ذکر هر ریشه، پیش از تبیین و توضیح معانی واژه‌ها، همه‌ی مشتقات مربوط به آن ریشه یک- و از کنار هم و به ترتیبی که در معجم مورد بررسی قرار گرفته، ذکر گردیده‌اند. سرپایین این کار — که به منزله‌ی فهرستی کوتاه از واژه‌های مربوط به هر یک از مواد قرآنی است — پژوهش‌گران با یک نگاه اجمالی، با همه‌ی مشتقات یک ریشه که معانی آن‌ها تبیین کرده آشنا می‌شوند.

۴) ویژگی‌های مربوط به تبیین و توضیح معانی واژه‌ها

مهم‌ترین ویژگی‌های این بخش از معجم حاضر عبارتند از:

۱) با توجه به این که ویرایش نخست معجم حاضر حاصل یک کار گروهی بوده اولاً، و از زمان ارائه‌ی طرح تدوین تا اتمام محتوا و انتشار آن نزدیک به ۳۰ سال به طول انجامیده (۱۹۴۱ - ۱۹۷۰) ثانیاً، و نیز شیوه‌نامه‌ی مکتوبی برای چگونگی تنظیم و تعیین کم و کیف بخش‌های مختلف معجم وجود نداشته ثالثاً، و مهم‌تر از همه، فرد یا گروهی بر فرایند تهیه و تدوین آن نظارت نداشته، و به عبارت دیگر،

فاقد سر و پراستاری بوده که کار پدید آورندگان متعدّد را یک دست و هماهنگ سازد. رابعاً، اعمال سلیقه‌ها و ناهماهنگی‌ها و ناسازگاری‌های فراوانی در سراسر کتاب راه یافته است. میزان ریز و درشت این ناسازگاری‌ها به قدری فراوان و متنوع است که شاید نتوان به راحتی و به طور کامل آن‌ها را بر شمرد، و در ویرایشی جدید، همه‌ی آن‌ها را بر طرف نمود و در تمامی بخش‌های آن سازگاری و هماهنگی لازم را ایجاد کرد. در هر حال، در ویرایش حاضر — که تلاش بی‌وقفه‌ی نگارنده و هم‌کارانش را در طول نزدیک به ده سال به خود اختصاص داده — تا آن‌جا که امکان داشته و خدشه‌ای به هویت و اتصال کتاب — به‌ویژه با توجه به جایگاه والا‌ی فرهنگستان مصر (مجمع اللغة العربیة) و نیز شخصیت علمی و فرهنگی تهیّه‌کنندگان آن — وارد نمی‌ساخته، سعی شد تا این ناهماهنگی‌ها و ناسازگاری‌ها بکاهیم.

(۲) پیش از آن‌که به تبیین و توضیح معانی یکایک واژه‌ها پرداخته شود، اصل معنا و یا اصول معانی هر ماده تبیین گردیده است. در این بخش — که مهم‌ترین بخش معجم به حساب می‌آید — نخست معانی متعدّد (اعمّ از معانی اصلی و فرعی) یکی پس از دیگری ذکر، و با شماره ۱ یا با حروف «ابجد» از هم تفکیک می‌شوند. پس از آن، یکایک مدخل‌ها به ترتیب ذکر و به معنای هریک اشاره می‌گردد. شاید بتوان گفت تفکیک معانی و شماره‌گذاری آن‌ها مهم‌ترین ویژگی و امتیاز معجم حاضر باشد. از این رو، در ویرایش حاضر سعی شد تا در مواردی که در اصل کتاب، این امر مهم و کارگشا دچار اختلال گردیده و یا از آن غفلت شده باشد، اصلاح و تدارک گردد.

(۳) در راستای یکسان‌سازی در تبیین و توضیح معانی واژه‌ها، سعی کرده‌ایم همه‌جا در مورد افعال ثلاثی و رباعی مجرّد، ترکیب «فعل ماضی + فعل مضارع + مصدر»، و در مورد افعال ثلاثی و رباعی مزید، ترکیب «فعل ماضی + مصدر» را کامل کنیم. در این ارتباط، اولاً به جای ذکر ابواب شش‌گانه‌ی فعل ثلاثی مجرّد، خود فعل

مضارع را با اعراب کامل آورده‌ایم، ثانیاً در مورد افعال متعدّی، همه جا و به طور یکسان، مفعول و یا ضمیر مفعولی را فقط پس از فعل ماضی ذکر کرده‌ایم.

۴) به منظور تسریع و تسهیل در فهم مقصود، سعی کرده‌ایم اولاً در موارد لازم، برخی از کلمات و عبارات را اعراب‌گذاری کنیم، ثانیاً اگر بر روی یک واژه و یا عبارت تأکید بوده، آن را داخل گیومه قرار داده و بعضاً آن را با حروف سیاه نشان دهیم، ثالثاً در موارد فراوانی با استفاده از منابع لغوی، به ویژه المعجم الوسیط که توسط همیز هاد (مجمع اللغة العربیة) تهیّه و تدوین شده است، برخی از واژه‌های دشوار را در پاررقی معنا کنیم، رابعاً در کاربرد علائم سجاوندی، و نیز در صفحه‌آرایی کتاب تجدید نظر اساسی می‌ماییم.

۵) در راستای منفع‌ماندن معجم، سعی کرده‌ایم در مواردی، با افزودن یک کلمه و یا یک عبارت کوتاه، را را برای هرچه بهتر و بیش‌تر فهم معنا هموارتر سازیم، و یا برخی از الفاظ و عبارت‌ها را برضوری را حذف کنیم. مورد اخیر بیش‌تر مربوط بوده به: اختلاف قرائات رسم‌آب تفسیری غیر لازم؛ بیان حالت‌های گوناگون اعرابی برخی از مدخل‌ها (مثل مرفوع، منصوب و مجرور بودن کلمه، یا معرفه و نکره بودن آن، و ...؛ بیان مفاهیم واژه‌ها و کاربرد قرآنی نداشته و استطراداً ذکر گردیده؛ مواردی که میزان فراوانی کاربرد یک واژه، علاوه بر ذکر عددی، به صورت حرفی نیز ثبت شده؛ موارد نسبتاً نادری که بیش از ذکر یک مدخل، به هویت صرفی آن اشاره شده؛ و نیز مواردی که یک کلمه پس از بیان هر یک از معانی متعدّد آن، تکرار گردیده است.

۶) تصحیح اغلاط نایی از دیگر ویژگی‌های ویرایش حاضر است. برخی از این اغلاط از این قبیل است: از قلم افتادگی برخی از کلمات (مانند از قلم افتادگی واژه‌ی «أُذُنَانِ» در عبارت «أَمَّا مَثْنَىٰ أُذُنْ أُذُنَانِ، وجمعها آذَان، ج ۱، ص ۳۴، ستون ۱، سطر ۱۲)، تکرار نابه‌جای برخی از کلمات (مانند تکرار واژه‌ی «تَبَسّم» در عبارت «فَيَقَال:

تَبَسُّم و ابتسم و تبسَّم، ج ۱، ص ۹۷، ستون ۲، سطر ۸)، جابه‌جایی برخی از حروف کلمات (مانند ثبت «تربیه» به جای «تربیه»، ج ۱، ص ۵۳، ستون ۱، سطر ۲)، حذف برخی از حروف کلمات (مانند ثبت «قد ردت» به جای «قد وردت»، ج ۲، ص ۸۰، ستون ۲، سطر ۱)، اشتباه در ثبت اعراب حروف (مانند ثبت «العذاب» به جای «العذاب»، ج ۱، ص ۲۹۳، ستون ۲، سطر ۸).

۷. توجه به وجود واژه‌های دخیل در قرآن کریم از دیگر ویژگی‌های معجم حاضر است. تهیه‌کنندگان آن برخلاف برخی دیگر از مؤلفان واژه‌نامه‌های قرآنی، به مسأله‌ی بسر مهمان وجود واژه‌های دخیل در قرآن کریم توجه داشته و گه‌گاه به دخیل بودن برخی از واژه‌ها و این که آن‌ها ریشه در زبان‌های غیر عربی دارند، اشاره کرده‌اند.

در این جا، تذکر یک نکته لازم به نظر می‌رسد و آن این که هرچند از زمان‌های قدیم، در باب وجود و عدم واژه‌های دخیل در قرآن کریم در بین صاحب‌نظران اختلاف نظر وجود داشته و دارد، ولی گرایش غالب در این زمینه، به‌ویژه با توجه به تحقیقات زبان‌شناختی اخیر، بر این است که برخی از کلمات قرآنی ریشه در زبان‌های دیگر، مانند زبان آرامی، حبشی، سریانی، فارسی، عبری و ... دارند و به اصطلاح «واژه‌ی دخیل» هستند.^(۸) از این رو، واژه‌های دخیل هرچند پس از ورود به زبان عربی و هضم شدن در دستگاه هاضمه‌ی آن، اندکی تغییر شکل هم داده باشند و یا در مواردی به شیوه‌ی واژه‌های عربی نیز جمع بسته شوند، فاقد ریشه‌ی عربی هستند و بازگرداندن آن‌ها به یکی از ریشه‌های سه‌حرفی زبان عربی، هم مستلزم تکلف است و هم ممکن است برخی از افراد را در فهم معنا، به خطا بیندازد. بنابراین، جای دادن کلماتی نظیر «أَبَارِيق» و «إِسْتَبْرَق» که از واژه‌های دخیل‌اند، در ذیل ریشه‌ی «ب ر ق» خطاست و ریشه‌ی صحیح آن‌ها به ترتیب «ب ر ی ق» و «إِس ت ب ر ق» است؛ هم‌چنان که ریشه‌ی إِبْرَاهِيم، إِسْحَاق،

إِيلِيس، إِدْرِيس، إِسْرَائِيل عبارت است از حروف تشکیّل دهنده‌ی آن‌ها، نه «أ ب ر»، «س ح ق»، «ب ل س»، «د ر س» و «أ س ر» آن‌گونه که عبدالباقی و برخی دیگر از اهل فنّ پنداشته‌اند.

ما در معجم خود، یعنی المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم (حسب جذور الكلمات)، با استفاده از آثار جوالیقی، سیوطی، خفاجی و جفری،^(۹) کوشیده‌ایم در عین پرهیز از هرگونه افراط در این زمینه، آن دسته از واژه‌هایی را که قطعاً دخیل بوده و یا احتمالاً دخیل بودن آن‌ها قوّت داشته، با قرار دادن علامت ستاره (*) در قسمت بالای سمت چپ آن‌ها مشخص سازیم. برای استفاده‌ی هرچه بیش‌تر پژوهش‌گران، مجموع این واژه‌ها را که بالغ بر ۱۳۵ مورد است، در «پیوست شماری ۲» و در انتهای کتاب آورده‌ایم.

۸) در ویراست نخست کتاب، در مواردی هرچند اندک، به تبیین و توضیح معانی برخی از مشتقات یک ریشه که در قرآن کریم کاربرد نداشته پرداخته شده، و در نقطه‌ی مقابل، از تبیین و توضیح معانی برخی از واژه‌های قرآنی غفلت گردیده است. در ویرایش حاضر، سعی کرده‌ایم با حذف توضیحات مربوط به مورد اوّل و تدارک توضیحات مربوط به مورد دوّم، این نقیصه را جبران کنیم.

۵) ویژگی‌های مربوط به ذکر مدخل‌ها

در این جا، به اختصار به مهم‌ترین ویژگی‌های این بخش اشاره می‌کنیم:

۱) دامنه‌ی پوشش کلمات قرآنی در ویرایش حاضر تمام کلمات قرآنی، اعم از اسم (به استثنای ضمائر متصل و منفصل) و فعل و حرف را شامل می‌شود؛ این در حالی است که ویرایش نخست کتاب، تنها به ذکر افعال و بخش عمده‌ای از اسماء اکتفا کرده و جز در مواردی اندک، به اسماء أعلام و حروف و ادوات نپرداخته است. از این رو، تمامی «أعلام قرآنی» و تمامی «حروف و ادوات» را که در ویرایش نخست

این کتاب از ذکر آن‌ها خوداری شده، عمدتاً از ویرایش دوم کتاب که توسط همین نهاد، یعنی مجمع اللغة العربیة تهیه شده، اقتباس کرده‌ایم و پس از تکمیل، به ویرایش حاضر افزوده‌ایم. فهرست کامل همه‌ی آعلام قرآنی، یعنی نام‌های خداوند، فرشتگان، انسان‌ها، کتاب‌های آسمانی، بُت‌ها، اقوام و قبائل، ستارگان، کوه‌ها، چشمه‌ها، ماه‌ها و مکان‌هایی که نام آن‌ها به صراحت در قرآن آمده، و نیز فهرست کامل حروف و ادوات را به ترتیب در قالب «پیوست شماره‌ی ۳» و «پیوست شماره‌ی ۴» در انتهای کتاب آورده‌ایم.

لازم به ذکر است که پرداختن به آعلام قرآنی و به ویژه حروف و ادوات و تبیین و توضیح معانی آن‌ها نیازمند پژوهشی مستقل و جامع است که آن را به محلّ خود و فرصتی دیگر وامی‌داریم.

۲) مدخل‌های ویرایش حاضر به تبع از المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم (حسب جذور الكلمات) و برخلاف اصل کتاب، به طور یکسان، فاقد هر گونه پیشوند است؛ یعنی حروفی نظیر «و»، «أ»، «لَمْ» و... که معمولاً قبل از برخی از کلمات می‌آیند، و نیز حروفی مانند: «بِ»، «تَ»، «مَ»، «فَ»، «كَ»، «لَ» و «لِ» که به ابتدای برخی از واژه‌ها متصل می‌شوند را هم جایز ابتدای مدخل‌ها حذف کرده‌ایم. از این رو، آنچه در ستون مدخل ذکر می‌شود، تنها خود واژه‌ی اصلی و بدون هر گونه پیشوند است؛ این در حالی است که هم در پیوندها، مانند ضمائر متصل و «نون تأکید» به حال خود باقی گذاشته شده‌اند، مانند: «أَخَذْتَهُمْ» و «أَصْلَبْتَكُمْ» که حرف «فَ» و «لَ» به ترتیب از ابتدای آن‌ها حذف، ولی ضمیر «هُمْ» و «نون تأکید» به همراه ضمیر «كُم» باقی مانده‌اند. همان‌گونه که پیش از این گفته شد، در ویرایش نخست کتاب (ظاهراً به تبع از معجم عبدالباقی)، مدخل‌ها معمولاً به همراه این دسته از حروف متصل و منفصل آمده‌اند، هرچند در موارد اندکی ناهماهنگ عمل شده و برخی از مدخل‌ها عریان از پیشوند متصل به کلمه ذکر

شده‌اند؛ به عنوان نمونه، می‌توان از مدخل‌های زیر یاد کرد: «لَحَاسِرُونَ»، «فَخَلَفَ»، «أَوْ لَيْسَ»، «فَلَنْ أُبْرَحَ»، «فَلَنْ أُبْرَحَ»، «وَلِنَعْلَمَهُ»، «فَسَيَكْفِيكَهُمْ»، «بِمَلَكِنَا»، «وَأَهْجُرَنِي»، «لِلْيَسْرَى» و «بِإِمِينِكَ».

۳) مدخل‌های ویرایش حاضر همه‌جا به طور یکسان به صورت مفرد (در مقابل مرکب) آمده و از آوردن عبارت‌های ترکیبی، اعم از ترکیب اضافی، وصفی و اسنادی، و نیز از آوردن دو مدخل به دنبال هم خودداری شده است؛ این در حالی است که در ویرایش نخست، در این خصوص، یکسان عمل نشده، یعنی علی‌رغم این که اکثر مدخل‌ها مفرد هستند، برخی به شکل مرکب ذکر شده‌اند. به عنوان نمونه، می‌توان موارد زیر را ذکر کرد:

— «فَخَرَّاجُ رَبِّكَ» (ج ۱، ص ۳۲۸)؛

— «وَلَا خِلَالَ» (ج ۱، ص ۳۲۲)؛

— «بَاسِطُوا أَيْدِيَهُمْ» (ج ۱، ص ۹۶)؛

— «بِضَعِ سِنِينَ» (ج ۱، ص ۱۰۴)؛

— «بَطْشُ رَبِّكَ» (ج ۱، ص ۱۰۵)؛

— «ثَلَاثَ مَائَةٍ» (ج ۱، ص ۱۷۱)؛

— «ذَوِي الْقُرْبَى» (ج ۱، ص ۴۲۲)؛

— «طَرَفِي النَّهَارِ» (ج ۱، ص ۷۲۹)؛

— «طُورِ سِنَاءَ» (ج ۱، ص ۷۵۶)؛

— «أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» (ج ۱، ص ۴۶۶)؛

— «أَحَدَ عَشَرَ» (ج ۲، ص ۴۳ و ۴۴)؛

— «قُرْآنَ الْفَجْرِ» (ج ۲، ص ۱۹۸)؛

— «مَلَكٌ كَرِيمٌ» (ج ۲، ص ۳۰۶).

همان‌گونه که پیش از این اشاره شد، در ویرایش نخست، در برخی از موارد، دو

مدخل مجزاً ولی مشابه به دنبال هم ذکر شده و به منزله‌ی مدخل واحد به حساب آمده‌اند، مانند: «بِئْسَ» و «بِئْسَمَا» (ج ۱، ص ۷۸)؛ «بَدَلْنَا» و «بَدَلْنَاهُمْ» (ج ۱، ص ۸۴)؛ «يَأْمُرُوا» و «يَأْمُرُوكُمْ» (ج ۱، ص ۵۶).

۴) در ویرایش حاضر به تبع از المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم (حسب جذور الكلمات)، مدخل‌های دارای «ال» و مدخل‌های فاقد «ال» همه جا (بجز چند مورد) به طور یکسان، از هم تفکیک و جداگانه ذکر شده‌اند؛ این در حالی است که در ویرایش نخست، این دقت و یکسانی به چشم نمی‌خورد؛ یعنی مدخل مربوط به برخی از کلماتی در هم دارای «ال» و هم فاقد آن است، گاه با «ال» و گاه بدون «ال»، و گاه هم با «ال» و هم بدون «ال» ثبت شده است. موارد زیر را می‌توان به عنوان نمونه در جای خود مشاهده نمود:

— مدخل‌های «بَاب» و «الباب» (ج ۱، ص ۱۳۴) هر دو با هم آمده‌اند؛ این در حالی است که مدخل‌های «أَبْوَاب» و «الْأَبْوَاب» در همان صفحه، از هم تفکیک و به صورت مجزاً ذکر شده‌اند، هم چنین است «أُذُن» و «الْأُذُن» (ج ۱، ص ۳۴).

— مدخل «مُسْتَقَرَّ» واژه‌ی «المُسْتَقَرَّ» را نیز زیر پوشش دارد (ج ۲، ص ۲۰۴)، هم چنین است مدخل‌های «کَرِيم» (ج ۲، ص ۶۱) و «مُسَوِّمَة» (ج ۱، ص ۶۱۳)؛ «مَاء» (ج ۲، ص ۴۷۹)، البته اشکال دیگر بر رد احیاء داشتن حرکت اعرابی بر روی حرف آخر است که نمی‌تواند دیگر اعضاء زیر مجموعه‌ی خود را در بر بگیرد؛ و «مَثَل» (ج ۲، ص ۴۲۲).

— مدخل «الصَّاعِقَة» واژه‌ی «صَاعِقَة» را نیز زیر پوشش دارد (ج ۱، ص ۸۱۵)، هم چنین است «الْأَرْض» (ج ۱، ص ۳۵)؛ «الْمَلَائِكَة» (ج ۲، ص ۴۶۴)؛ «الْمِیْنَة» (ج ۲، ص ۴۷۷)؛ و «اللطیف» (ج ۲، ص ۳۸۴)؛ «الْقَرَى» (ج ۲، ص ۲۰۹).